

DIE DISPUUT OOR DIE LIGGING EN NAAM VAN KADITSHWENE

"All I can say," Gysbert van Tonder observed at this stage, "is that I don't know so much about a lost city. But it seems to me there's going to be more than one lost expedition. ...." (Herman Charles Bosman: 'Lost City')

1. INLEIDING

Soos in hoofstuk II, afdeling 4, aangedui is, het John Campbell, 'n direkteur van die Londense Sendinggenootskap, die bevolking van Kaditshwene op ongeveer 16 000 of 20 000 beraam toe hy die nedersetting van 4 tot 12 Mei 1820 besoek het (Campbell 1822[i]:277; MSB77[iii]:18; kyk foto 30). Volgens die Wesleyaanse sendeling, Stephen Kay, het Kaditshwene tydens sy besoek in Augustus 1821 ongeveer 13 000 tot 14 000 inwoners gehad en was dit die 'most populous town' wat hy op sy reis vanaf die Kaap teëgekom het (Kay 1834:205; W.M.M.S., Box I, File 1821, Kay - Directors, 20/8/1821). Vergelykenderwys is Kaapstad se bevolking in die amptelike sensus van 1824 op 18 668 gestel (Thompson 1827[ii]:255).

Daar is ook in hoofstuk I, afdeling 6, aangedui dat veral John Campbell 'n merkwaardig gedetailleerde beskrywing van die hoofstad van die Bahurutshe boomenwe en sy inwoners in sy gepubliseerde reisjoernaal ingesluit het (kyk Campbell 1822[i]:222-277). Voorts het die ongepubliseerde manuskrip van sy reisverslag en verskeie ongepubliseerde waterverfsketse van Kaditshwene en die omliggende gebied in die Campbellversameling (MSB77) in die Suid-Afrikaanse Biblioteek in Kaapstad behoue gebly. Uit sy waarnemings blyk dit duidelik dat Campbell besonder beïndruk was met die Hurutshe se hoofstad: volgens hom was 'Kurreechane', soos hy daarna verwys het, 'on top of one of the highest hills in that part of Africa' geleë, met 'every house ... surrounded, at a convenient distance, by a good circular stone wall' (Campbell 1822[i]:220, 224). Sy algemene indruk van die nedersetting word waarskynlik die beste uitgedruk in die volgende inskrywing in sy joernaal op 9 Mei 1820: 'I never designed to penetrate farther into the interior than the central city of the Marootze nation, which I found greatly to exceed, in point of importance, what I had previously conjectured. By the blessing of God it may prove a Jerusalem to the surrounding nations' (Campbell 1822[i]:253).

Ten spyte daarvan dat Campbell se gunstige indruk van die hoofstad moontlik deur sy sendingywer gekleur is, is historici dit oor die algemeen eens dat Kaditshwene 'een van die grootste dorpe in Suider-Afrika' aan die begin van die negentiende eeu was (Lye & Murray 1980:28). In die lig daarvan, en omdat klipbouwerk so 'n prominente kenmerk van die nedersetting was, sou 'n mens verwag dat die oorblyfsels van Kaditshwene duidelik sigbaar en herkenbaar in die argeologiese rekord sou wees. Dit is oënskynlik nie die geval nie, want die ligging van die nedersetting, net soos die naam daarvan, het tot op hede 'n twispunt gebly. Tekenend hiervan is die volgende stelling in 'n onlangse populêr-wetenskaplike bydrae van Sian Hall (1996:15) oor sogenaamde 'raaisels' in die voor- en vroeë geskiedenis van Suider-Afrika:

Baie geleerdes hou vol dat Kurreechane die Engelse verdraaiing van die Tswana Kaditshwene is; dat die hoofstad wat Campbell 170 jaar gelede beskryf het, die een is wat tans deur argeoloë ondersoek word. Ander glo dat Kurreechane eintlik 'n verlore stad is en 'n aantal feite ondersteun laasgenoemde teorie. Miskien is die belangrikste dat daar geen mondelinge getuienis is wat die twee name verbind nie. ... Maar daar is verskeie ander nedersettings met bitter min verskille - groot Ystertyd-dorpe met klipmure om wat deur Tswanas bewoon is en met 'n soortgelyke ekonomie en sosiale struktuur. Baie was groot en feitlik almal is vernietig tydens die Mfecane, dus hoe weet ons dat die argeoloë die hoofstad gevind het?

Soos in hoofstuk III, afdeling 4.b, aangetoon is, het die vindplekopname in Suidoos- en Sentraal-Marico twee groot klipbouvalkomplekse aan die lig gebring. Die kern van die een kompleks (2526CA4) lê op 'n rant op die plaas Vergenoegd 279 JP, sowat 10 km suid van Zeerust, terwyl die hoofeenhede van die ander kompleks (2526AC2 en 2526AC3) op 'n rant op die grens tussen die plase Bloemfontein 63 JP en Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP, sowat 25 km noordoos van Zeerust, voorkom (kyk kaart 1 en 3). Soos in hoofstuk I, afdeling 4, vermeld is, het Revil Mason (1986) die Vergenoegdterrein opgegrawe en tot die slotsom gekom dat dit die ruïnes van Kaditshwene verteenwoordig. In teenstelling hiermee het die mondelinge oorleweringe van die Hurutshe wat deur die etnoloog Breutz (1953, 1989) opgeteken is, die plaas Bloemfontein 63 JP as die lokaliteit van Kaditshwene aangedui (kyk hoofstuk II, afdeling 2). Hierbenewens het daar, soos uit die stelling van Sian Hall hierbo blyk, in die jongste jare ook 'n dispuut oor die naam van die destydse hoofstad van die Hurutshe ontstaan. Veral twee alternatiewe benamings, 'Gaditshwene' en 'Karechuenya', is as die korrekte weergawe in die plek van Kaditshwene aan die hand gedoen (kyk Hamilton 1995:xiii-xiv; Mmabatho High 1992a, 1992b). Met die oog op die rekonstruksie van die latere voorgeskiedenis van Marico en die Hurutshe is dit daarom noodsaaklik dat daar uitsluitel oor sowel die ligging as die naam van hul eertydse hoofsetel verkry word.

2. TEENSTRYDIGE STANDPUNTE OOR DIE LIGGING

a. P.-L. Breutz

Daar is in hoofstuk II, afdeling 2, daarop gewys dat daar teenstrydighede is in dr. Paul-Lenert Breutz, die hoofoptekenaar van die mondelinge oorleweringe van die Hurutshe, se uiteensetting van die geskiedenis van Kaditshwene. Dit is naamlik nie duidelik of die nedersetting kort na die Hurutshe se vestiging in Marico teen die einde van die vyftiende eeu aangelê is nie, en of dit eers heelwat later, óf in die tweede helfte van die sewentiende eeu, óf teen die einde van die agtiende eeu, as hoofsetel gedien het nie. Volgens Breutz (1953:19, 23, 1989:225-226) het Kaditshwene deel uitgemaak van 'n tweelinghoofstad, 'Tshwenyane-Kaditshwene', in die Enselsbergomgewing in Sentraal-Marico. 'Tshwenyane', die rant waaraan die naam van een deel van die tweelinghoofstad ontleen is en wat deur hom as 'little baboon' vertaal word, was volgens Breutz op die teenswoordige plaas Mezeg 77 JP geleë. Hy plaas dit 'north-west' van Kaditshwene, wat volgens hom op die aangrensende plaas Bloemfontein 63 JP geleë was (Breutz 1953:19, 23, 1989:225).

In 'n skriftelike mededeling van 28 Oktober 1994 het Breutz die ligging van die tweelingstad soos volg nader omskryf: 'I suppose that KADITSHWENE was originally the agricultural part of the Twin capital which began with the war between the two brothers [Motebele en Motebejane], of which the elder left for the north, now BAGANANWA tribe.' Sy geografiese

oriëntasie is egter verkeerd, aangesien Mezeg¹ oos van Bloemfontein lê (kyk 1:50 000-topografiese kaart: 2526AC MOKGOLA). Daarbenewens het onlangse pleknaamkundige navorsing aan die lig gebring dat Tswenyane die korrekte benaming vir die betrokke rant op Mezeg is, en nie Tshwenyane nie. Die aanvangskonsonant /ts/ in Tswenyane is nooit deur segslui geaspireer nie, en die naam is ook nie van *tshwēnyana* of *tshwēnyane* (bobbejaantjie), die diminutief van *tshwēne* (bobbejaan), afgelei nie. Geen bevredigende verklaring vir die etimologie van Tswenyane kon egter tot dusver gevind word nie (Boeyens & Cole 1995:23-24).

Soos later sal blyk, was Breutz se plasing van Kaditshwene op die plaas Bloemfontein 63 JP deels korrek. Ten spyte daarvan het hy egter konsekwent die aansprake van sommige segslui onder die Hurutshe verwerp dat hulle voorouers die klipmuurkomplekse op Bloemfontein gebou het (Breutz 1953:15). Oor die oprigters van die klipmuurkomplekse in Marico en ander historiese woongebiede van die Tswana het hy hom soos volg uitgelaat (Breutz 1956:171-172; kyk ook sy kommentaar oor die moontlike 'Hamitiese' oorsprong van die klipbouvalle in die woongebied van die Rolong in Breutz 1955:22-23):

The stone kraal settlements must have been deserted before the first Tswana immigration into South Africa took place.... The stone kraals may be very old and may have been deserted as early as 900 A.D., ... or they were deserted between this time and the 13th or 14th century. A carbon 14 test may give more indications as to the exact date. Seeing that the ruins are not part of the Tswana tradition, the possibility arises that we are dealing here with the southernmost section of the large complex of various ancient immigrants who exploited the minerals, built stone kraals and other stone structures including terraces and irrigation schemes, stone rings on graves, monoliths and long walls all over the eastern half of Africa from the Yemen in Southern Arabia and Abyssinia down to Taung and Basutoland in South Africa.

Selfs nadat 'n groot aantal radiokoolstofdatums beskikbaar geraak het, het hy volgehou om hierdie klipbouwerk aan 'n tegnologie meer gevorderde groep toe te skryf wat die gebied voor die vestiging van Bantoesprekendes bewoon het. Hulle het volgens Breutz (1989:3) behoort tot 'n 'MINING and STONE BUILDING Culture, the bearers of which cannot be established because these used KHOISAN and NEGROIDS as slaves for their mines'. Uit die volgende stelling in dieselfde kompilasiewerk (Breutz 1989:3) is dit ook duidelik dat hy die bevindinge van resente argeologiese navorsing oor die assosiasie tussen die Sotho-Tswana en die klipbouvalle steeds verwerp:

---

¹ Soos in die Inleiding aangedui is, het John Campbell tydens sy besoek aan Kaditshwene in 1820 dit in die vooruitsig gestel dat die hoofstad 'n Jerusalem vir die omliggende nasies kon word. Sy profesie is amper letterlik vervul, aangesien die nabygeleë Mezeg die plaas en hoofkwartier geword het van Jan Enslin, die leier van die Jerusalem-gangers, 'n sektegroep onder die Boere wat na die beloofde land wou trek. Enslin, aan wie die pleknaam Enselsberg ontleen is, was klaarblyklik nie baie beïndruk met sy landgenote in Marico nie en het rede gehad om na Jerusalem te verlang, aangesien sy plaas se naam afgelei is van Psalm 120:5, wat soos volg lui: 'Hoe ellendig was dit toe ek as vreemdeling in Mesek gewoon het en tussen die inwoners van Kedar gebly het!' (Nuwe Vertaling van die Afrikaanse Bybel, 1983). Na sy dood in 1852 het 'n gedeelte van sy volgelinge hulle reis na Jerusalem voortgesit en 'De Nyl Zyn Oog', oftewel die oorsprong van die Nylrivier, net wes van Nylstroom in die Noordelike Provinsie ontdek (Claasen 1978:24, 54-55, 58-59, 82-85).

'Archaeologists who are usually ignorant about Bantu historical dating, often confuse archaeological sites of these ancient miner cultures with a more recent Bantu culture.'²

Hoewel Breutz (1956:162) die klipbouvalle van Marico en ander gebiede spesifiek tussen 1949 en 1951 ondersoek het, het hy reeds in 1936 die eerste keer onder die Hurutshe navorsing gedoen (Breutz 1989:226). Wanneer sy interpretasies vergelyk word met dié van tydgenote wat oor dieselfde tema in die omgewing navraag gedoen het, is dit klinkklaar dat hy 'n gulde geleentheid laat verbygaan het om meer spesifieke inligting van die Hurutshe oor die klipbouvalle te bekom. Dat daar by die Hurutshe geen twyfel was dat hul voorsate die bouers van die klipmure van Kaditshwene was nie, en dat hulle nog in staat was om die uitlegpatroon daarvan te interpreteer, blyk uit die volgende opmerking van P.W. Laidler (1938:133) na afloop van sy ondersoek na die ruïnes van hul eertydse hoofstad in 1935: 'On the farm adjoining Struan [n deel van Rietfontein 89 JP], are the remains of the stone-built town Kurrichanee, inhabited by the Bahurutsi and named Chwenyane by them. It was described by Campbell and was visited and partly surveyed by the writer during 1935. The local Bahurutsi claim that it is the kraal of their chiefs prior to the Mantatees raids of 1823 which wiped out most of the inhabitants of the district. This is not a faint tradition because on this occasion the modern native can describe the use of every part of the complicated plan (the architectural aspect of which will be discussed in a separate and forthcoming publication).' [Sover bekend, het dié publikasie nooit verskyn nie.] Ook M.A. Gronum (1938:31), 'n inwoner van die

---

² Hoewel Breutz se idees oor die nie-Bantoe-oorsprong van die klipbouvalle reeds lankal deur argeologiese en historiese inligting weerlê is, is 'n nog meer eksotiese oorsprong vir die klipbouvalle onlangs aan die hand gedoen. Indien 'n mens teenswoordig by die Indiërwinkel te Enselsberg of onder die plaaslike blanke boeregemeenskap navraag doen, is daar heelparty wat maar alte graag inligting oor die antieke Oosterse beskawing van Marico verstrek en bereid is om aan te dui welke van die 'netjieser' klipmure onder toesig van die Oosterlinge gebou is voordat hulle die gebied verlaat het.

Hierdie idees het veral na die besoek van dr. C.A. Hromnik, historikus en skrywer van die omstrede boek, *Indo-Africa* (1981), aan Marico posgevat (persoonlike onderhoud met mnr. Mattheus Steinman, 6 April 1993). Een van Hromnik se omstrede argumente in hierdie boek en ander publikasies is dat Indiese handelaars reeds op 'n vroeë stadium in Suid-Afrika aanwesig was en dat hulle veral daarop uit was om die land se goud-, koper- en ander mineraalbronne te ontgin (Hall & Borland 1982:75). Hromnik het ook van die klipruïnes op die plaas Bloemfontein 63 JP besoek en op my skriftelike navraag die volgende inligting oor sy ondersoek verstrek (Brief aan J.C.A. Boeyens, 1994-10-28): 'I have not yet published any report on Kurrichane mainly because it is a very complicated site which offers no easy solutions, and because I have not had enough time to find a reasonably coherent solution. One thing I know for sure is, that the stone-built Kurrichane was not the capital of the Hurutse [sic] chiefdom and formed no part of the central, Bantu, or any other cattle culture. Instead, the Hurutse [sic], the Barolong and other Tswana have their roots in the stone-building cosmological culture of the ancient builders of Kurrichane, but their recent thicket kraals cannot be accommodated in most of the surviving stone structures.'

Die feit dat Revil Mason die verkeerde plek as Kaditshwene geëien het, was volgens hom 'a blessing that saved the site, for the time being, from being converted by archaeological spade from an unexplained ancient African site with great potential into a deformed site of a central Bantu cattle culture (or whatever the name of that grass-eating monster). Kurrichane has a scientific potential which the present archaeological profession in South Africa is not equipped to deal with. For this reason it should be studied only historically without any archaeological (spade, however refined) intervention.' Hoewel hy geen spesifieke verklaring vir die naam 'Kurrichane' gee nie, is dit ook uit sy brief duidelik dat hy nie saamstem dat die naam 'n vervorming van die Tswanawoord Kaditshwene is nie: 'Misleading typological correlations have been widely publicized and the unjustified change from Kurrichane to Kaditshwene has exposed this wonderful site to the mistreatment that afflicted sites like Masorini and others. The change of the name shifts the site from one era to another, from one historical context to another.'

distrik Marico, het hierdie verbintenis van die Hurutshe met die klipbouvalle bevestig: 'En dat die Bahurutsi en nie die Matabeles die krale gebou het, ly geen twyfel nie. Die Matabeles was te kort daar om sulke bouwerke na te laat; en met trots wys die ou Bahurutsi-afstammeling jou vandag nog op die werk van hul vaders en hul mooi land, wat deur Silkaats van hulle afgeneem is.'

b. R.J. Mason en J.D. Seddon

Dit was hoofsaaklik op grond van die navorsing van professor Revil Mason, voormalige hoof van die Departement Argeologie en latere direkteur van die *Archaeological Research Unit* aan die Universiteit van die Witwatersrand, dat bo alle twyfel bewys is dat die Hurutshe en ander Bantoesprekendes die bouers van die klipmuurkomplekse van die Suid-Afrikaanse binneland was. Dit is inderdaad 'n aanduiding van die omvang van Mason se argeologiese bydrae dat 'n groot deel van die navorsing wat tans binne die grense van die vier noordelike provinsies van Suid-Afrika oor die Ystertydperk (en die Steentydperk) gedoen word, 'n voortsetting van of repliek is op dit wat hy eerste ontdek of aangedui het.

Selfs nog voordat Mason met sy argeologiese veldwerk in Marico begin het, het hy Breutz se opvattinge oor die nie-Bantoe-oorsprong van die klipbouvalle aan die hand van dokumentêre en argeologiese getuienis weêrlê. Hy het naamlik soos volg op Breutz se publikasie in 1956 oor die 'stone kraal settlements' van die Suid-Afrikaanse binneland gereageer (Mason 1962:379-380):

In attempting to dissociate the Bantu from stone building and the accompanying way of life in the Southern Transvaal Breutz neglected logic, historical and archaeological facts. He frequently contradicts himself within the limits of a single paragraph; thus he refers to Campbell's 1820 visit to the thriving Bantu town Kurreechane near Zeerust in the Western Transvaal, and states that Campbell 'says nothing about stone structures in the area.' However, in Campbell's own account of his visit to Kaditshwene, we read: 'every house was surrounded ... by a good circular stone wall..., and later, 'we were led to an extensive enclosure surrounded by a stone wall ...' p.224. Subsequently, Breutz refers to John [sic] Moffat's visit to the Kurreechane area in 1835, then in ruins, and claims that Moffat 'did not mention stone kraals,' but only 'typical remains of a Bantu town.' Breutz then contradicts himself in the succeeding quotation from Moffat's account ... 'Innumerable vestiges remain of towns ... that is, fences and folds, some being entirely built of stones...' ... As we have seen, the only archaeological evidence, pottery and other artefacts found in these excavated caves and [stone-walled] settlements strongly resembles the material culture of present-day rural Bantu and we can only presume that the prehistoric artefacts were made by their direct ancestors ...

Soos in hoofstuk I, afdeling 4, aangetoon is, het Mason in die sestigerjare met 'n grootskaalse lugfoto-opname van klipmuurkomplekse in die destydse Wes-Transvaal begin. Kort daarna het sy assistent, J.D. Seddon (1966:227), 'n 'interesting cluster of walling systems' ongeveer 10 km suid van Zeerust opgespoor wat hy vervolgens as Kaditshwene geïdentifiseer het. Die kern van hierdie kompleks lê op 'n lae rant op die plaas Vergenoegd 279 JP (2526CA4 in die vindplekopnamelys in hoofstuk III; kyk kaart 1, asook foto 26, 27 en 28). Volgens die huidige eienaars van die plaas en ander ou inwoners van die streek moet die naam van die plaas, wat 'tevrede' beteken, onderskei word van dié van 'n naburige plaas, Vergenoegd 274 JP, wat dieselfde gespel, maar anders uitgespreek word en 'ver genoeg' beteken. Soos in hoofstuk I, afdeling 4, aangedui is, het Mason en sy navorsingspan in 1966 en weer in 1983 opgrawings op die terrein gedoen. Die identifisering van die Vergenoegdterrein as Kaditshwene was egter nooit heeltemal oortuigend nie en het selfs nie vir Mason heeltemal tevrede gestel nie.

Seddon (1966:227) se aanvanklike opgawe van die geografiese koördinate van die Vergenoegdkompleks as 26° 05' suid en 25° 32' oos is beleefd deur een historikus (Manson 1990:42)

as 'exceedingly vague' beskryf. Dit was in werklikheid geheel en al verkeerd en is later deur Mason (1986:657) gekorrigeer, wat die lokaliteit as 25° 37' suid en 26° 06' oos aangedui het. Volgens 'n onlangse GPS-lesing is Ashoop 1 wat deur Mason (1986:665 [illustrasie 294]) in 1966 op die terrein opgegrawe is, by die volgende koördinate geleë: 25° 37' 35,4' suid; 26° 05' 43,3' oos. Mason (1986:837) was ten volle bewus daarvan dat die identifisering van die Vergenoegdterrein as Kaditshwene teenstrydig was met die mondelinge oorleweringe wat deur Breutz en andere oor die ligging van die terrein onder die Hurutshe ingesamel is, maar het desondanks konsekwent die naam Kaditshwene vir die Vergenoegdterrein gebruik. Hy het selfs 'n kunstenaarsvoorstelling van John Campbell se ontmoeting met die Hurutsheregent, Diutlwileng, in sy publikasie ingesluit wat op Campbell se beskrywing van Kaditshwene in 1820 en die argeologiese ondersoek na die Vergenoegdkompleks gebaseer was (Mason 1986:652 [illustrasie 288]).

Verskeie argumente is deur Mason (1986) aangevoer ter ondersteuning van sy aanspraak dat die Vergenoegdterrein inderdaad Kaditshwene is. Hulle kan soos volg saamgevat word:

- Volgens Mason (1986:837) toon lugfoto's van die Tswenyane-Enselsberggebied, waar Kaditshwene volgens die mondelinge oorleweringe van die Hurutshe en etnografiese bronne lê, geen groot groepering van klipbouvalle uit die Ystertydperk nie. Sy navorsing het volgens hom slegs 'a few small scattered stonewall settlements' op die Tswenyanerant opgelewer. Die bewerings dat Kaditshwene in hierdie gebied geleë is, spruit volgens hom waarskynlik uit 'n foutiewe identifikasie van Kaditshwene met die pleknaam 'Tshwenyane' voort (Mason 1986:658). Hierdie aansprake moet egter verwerp word, aldus Mason (1986:837), aangesien 'these writers (onder andere Breutz en Schapera) have done little fieldwork in the Western Transvaal'.
- Na die mening van Mason (1986:658) is 'n belangrike brokkie inligting in verband met die identifikasie van die Vergenoegdterrein die feit dat 'Campbell was able to drive his wagons up the ridge slope and into Kaditshwene'. Volgens hom was die Enselsbergrant te steil vir so 'n tog.
- 'n Geweerkoeël, 'n porseleinbordfragment en 'n paar glaskrale wat hy tydens sy opgrawings op Vergenoegd gevind het, is oënskynlik verdere stawende getuienis vir die nedersetting se identiteit. Volgens Mason (1986:804) is dit moontlik dat '[s]ome of the Kaditshwene glass and porcelain could have come from Lithakong [Dithakong] trade of 200-300 lbs of coloured porcelain and glass beads given by Truter and Somerville in exchange for 82 cattle in 1801'. Hy skryf voorts dat '[t]he archaeologist is tempted to associate [the] musket ball with John Campbell's 1820 visit but musket balls were in use in this area until the later 19th century' (Mason 1986:662). Aangesien Campbell in sy reisjoernaal na ysterbewerking in Kaditshwene verwys, is die ontdekking van ystersmeltoonde op Vergenoegd in 1983 ook as 'n betekenisvolle aanduiding beskou dat die identifikasie van dié terrein as Kaditshwene korrek was (Mason 1986:658).

Ten spyte van die voorafgaande argumente was daar tog 'n mate van twyfel by Mason oor die ware identiteit van die Vergenoegdterrein, omdat hy Campbell se beskrywing van sy roete van die Moloporivier na Kaditshwene in 1820 moeilik met die landskap wes en suid van die Vergenoegdvindplek kon versoen. Ten einde die probleem op te los, het hy die volgende prosedure voorgestel: 'Conclusive proof would depend on driving an ox wagon from the Molopo to

Kurreechane [Kaditshwene] without the need to deviate for farm boundaries, fences, or gates' (Mason 1986:837).

3. DIE KLIPBOUVALKOMPLEKS OP DIE KLEINFONTEIN-BLOEMFONTEINRANT

Soos uit die vindplekopname geblyk het (kyk hoofstuk III, afdeling 4.b), is Mason se bewering dat daar geen groot klipbouvalkomplekse in die Enselsbergarea voorkom nie, foutief. 'n Lugfoto toon duidelik 'n groot klipbouvalkompleks op 'n rant op die grens tussen die plase Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP en Bloemfontein 63 JP aan (kyk foto 37 en 38). Hierdie nedersetting is groter as die Vergenoegdkompleks: die klipruïnes beslaan 'n area van meer as drie vierkante kilometer.³ Die onlangse vindplekopname het wel bewys dat Mason reg het in soverre hy aangedui het dat daar geen groot klipbouvalkompleks op die 'Tshwenyane'-heuvel op die plaas Mezeg 77 JP, 'n paar kilometer oos van die heuvel bekend as Kaditshwene, voorkom nie. Dit wil dus voorkom of Mason sy lugfoto-opname tot die rant op Mezeg beperk het en sodoende die klipbouvalkomplekse op die aangrensende plase, veral op Bloemfontein en Kleinfontein, misgekyk het. Die Tswenyanerant op Mezeg is inderdaad baie steil, maar omdat dit nie met Kaditshwene gelykgestel moet word nie, verval ook Mason se argument dat Campbell nie sy ossewa teen die hange daarvan sou kon opkry nie.

Omdat hierdie klipbouvalkompleks in die gebied val waar Kaditshwene volgens die opgetekende mondelinge oorleweringe van die Hurutshe geleë was, is dit nader ondersoek (kyk kaart 3). Benewens die opgetekende mondelinge oorleweringe van die Hurutshe, is daar inderdaad 'n ryke bron van tydgenootlike en amper-tydgenootlike dokumentêre getuïenis wat Mason se bevindinge oor die ligging van die Hurutshehoofstad weerspreek en die Kleinfontein-Bloemfonteinarea met Kaditshwene verbind. Nadat die Bahurutshe boomenwe enkele jare na Campbell se besoek van Kaditshwene verdryf is, het die belangrikste faksie hulle te Mosega, sowat 40 km suid van Kaditshwene en ongeveer 8 km suidwes van die Vergenoegdterrein, gevestig. Hier is hulle kortstondig deur die Franse sendelinge van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap vanaf 1831 bearbei voordat hulle in 1832 deur Mzilikazi en sy Ndebele uit die gebied verdryf is. Dit blyk baie duidelik uit die geskrifte van die Franse sendelinge dat hul sendingstasie nie naby die ruïnes van Kaditshwene geplaas was nie en dat die voormalige hoofsetel van die Hurutshe noord van die teenswoordige Zeerust geleë was (Germond 1967:86; Pellissier 1956:109-125).

Nadat die Ndebele hulle in Marico gevestig het, het drie Amerikaanse sendelinge, Alexander Wilson, Henry Venable en Daniel Lindley, 'n sendingstasie by Mosega op die eertydse terrein van die Franse missie opgerig. Hulle het ook gereeld tussen Mosega en 'Kapain' (*eGabeni*), Mzilikazi se hoofkwartier 'n ent noord van die ruïnes van Kaditshwene, gereis. Benewens hul beskrywing van die gebied, het hulle ook 'n gedetailleerde kaart nagelaat waarin Kaditshwene naby Tswenyane en ver noord van die Vergenoegdkompleks geplaas word (kyk Kotze 1950b:kaart teenoor p. 212). Dit

³ Die volgende vindplekke in die opnamelys in hoofstuk III (kyk tabel 3.3 en kaart 3) is in die bepaling van die omvang van die nedersetting in berekening gebring: 2526AC1, 2526AC2, 2526AC3, 2526AC5, 2526AC13 en 2526AC14. Hoewel die totale omvang van albei terreine nog noukeuriger bepaal moet word, wil dit voorkom of die klipruïnes van Kaditshwene, die destydse hoofsetel van die Bahurutshe boomenwe, en Molokwane, die eertydse hoofstad van die Bakwena ba Modimosana ba Mmatau naby Rustenburg (kyk Pistorius 1992:3), die twee grootste Latere Ystertydperkterreine suid van die Limpopo verteenwoordig.

blyk ook duidelik uit hulle kaart dat Kaditshwene ver wes van die benedeloop van die 'Maineloe' geleë was. Onlangse pleknaamkundige navorsing het bevestig dat hierdie naam 'n vervorming van *Mainêlô/Mainêlwê* is en na die Klein-Maricorivier verwys (kyk ook Ellenberger 1937:10, 12). Hierteenoor lê die terrein op Vergenoegd direk oos van die bolope van die Klein-Maricorivier (kyk 1:50 000- topografiese kaart, 2526CA ZEERUST). Voorts het verskeie vroeë Europese besoekers aan Marico gedurende die bewoningstydperk van Mzilikazi, soos Robert Moffat, Andrew Smith en William Cornwallis Harris, inligting oor die ligging van die ruïnes van Kaditshwene aangeteken waarvolgens dit in die Enselsbergarea geplaas is (Harris 1852:94-95; Kirby 1940:142; Wallis 1945[i]:72, 76, 92, 99). Maar waarskynlik die oortuigendste brokkie getuïenis dat Kaditshwene heelwat noord van die huidige plaas Vergenoegd geleë was, is van John Campbell self afkomstig. In sy joernaal en kaart van sy reis in 1820 het hy aangeteken dat hy die 'Lukoowhai'-rivier onderweg na Kaditshwene oorgesteek het (Campbell 1822[i]:218 en kaart). 'Lukoowhai' is 'n vervorming van *Legogwê*, die Tswanaanaam vir die Doringrivier, wat noord van Zeerust en 'n paar kilometer suid van Enselsberg in 'n oostelike rigting vloei (kyk kaart 2).

Daar is dus na my oordeel voldoende getuïenis om die aanspraak te weerlê dat die klipmuurkompleks op die Vergenoegdrant die ruïnes van Kaditshwene verteenwoordig. Trouens, al die beskikbare inligting dui daarop dat die eertydse hoofstad van die Hurutshe in die Enselsbergomgewing noordoos van Zeerust, in die besonder in die omtrek van die plaas Bloemfontein 63 JP, geleë was. Wat nou vereis word, is dat die presiese ligging van die terrein noukeurig bepaal word. Oor die historiese identiteit van die Vergenoegdterrein word later meer gesê.

Dat die hoofkompleks van Kaditshwene bo-op die rant op die grens tussen die plase Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP en Bloemfontein 63 JP geleë was, word bevestig deur 'n analise van die argeologiese oorblyfsels en die inligting vervat in Campbell se joernaal en sketse. Dit is presies hier waar die uitgebreide klipmuurkompleks, waarna hierbo verwys is, tydens die vindplekopname aangetref is. Soos blyk uit foto 37 was Kaditshwene op 'n imponerende rant geleë wat eintlik uit twee dele bestaan, waarna in die vervolg as die suidrant (2526AC2) en die noordrant (2526AC3) verwys word (kyk kaart 3). Een van Campbell se ongepubliseerde sketse toon ook 'n aansig van die suidrant van Kaditshwene vanuit die noordweste aan met die Olifantspruit (*Ratshukudu*) op die voorgrond (foto 41). Die topografiese ooreenkoms tussen die profiel van die rant in die skets en dié van die Kaditshwenerant blyk verder uit die feit dat presies op die plek op die rant waar Campbell 'n groot boom geteken het, daar vandag nog die oorblyfsels van 'n groot wonderboomvy (*Ficus salicifolia*) staan (kyk foto 41, 42, 43 en 44).

'n Noukeurige studie van Campbell se joernaal toon aan dat hy die nedersetting van die suidekant binnegegaan het en dat die woonkompleks op die suidrant (2526AC2) die 'koning' (stamhoof) se 'district' of afdeling, die *kgôsing*, verteenwoordig het (Campbell 1822[i]:221-223). Bloot die omvang van die klipruïnes op die suidelike gedeelte van die rant dui daarop dat dit die Hurutsheleier se domein was. Onder die histories bekende Bantoesprekende gemeenskappe van die subkontinent was daar nog altyd 'n sterk korrelasie tussen politieke mag en die relatiewe grootte van nedersettings, en die stamhoof of die belangrikste leier het gewoonlik die grootste nedersetting gehad (Huffman 1986a:281). In die middel van die vestigingskompleks op die suidrant kom 'n aantal groot ashope voor, asook 'n buitengewoon groot beeskraal met 'n deursnee van omtrent 75 m x 45 m wat deur klipmure ingesluit is. Dit is interessant dat toe Campbell Dithakong die eerste maal in 1812 besoek het, hy inligting ontvang het dat die beeskraal van die Hurutshehoofstad so groot was dat hulle beeste 'frequently graze[d] in it' (Campbell 1815:217). Dit is vanselfsprekend 'n oordrewe aanspraak, maar Campbell (1822[i]:233) het tydens sy besoek in 1820 aangeteken dat daar 500 beeste in die

groot beeskraal langs die openbare vergaderplek (*kgotla*) aangehou is. Soos op plan 5.17 en foto 49 gesien kan word, word hierdie groot beeskraal deur die grenslyn tussen die plase Kleinfontein en Bloemfontein deursny.

Uit Campbell se joernaal kan afgelei word dat hy ten tye van sy besoek aan Kaditshwene in die publieke vergaderplek of *kgotla* langs die groot beeskraal tuisgegaan het. Hy meld naamlik in die gepubliseerde joernaal dat hy een aand deur die gebulk van die beeste in die kraal langsaan wakker gemaak is (Campbell 1822[i]:232-233). In een van sy ongepubliseerde sketse toon hy dan ook duidelik die plek aan waar sy tent en die geselskap se drie waens gestaan het, naamlik in die suidwestelike hoek van die *kgotla* (kyk foto 47).⁴ Die bepaling van die ligging van hierdie staanplek word vergemaklik deur die feit dat hy op die betrokke skets ook 'n langwerpige, regopstaande voorwerp aan die noordekant van die *kgotla* teken. Dit is vandag herkenbaar as 'n monoliet, 'n langwerpige klip van horingfels wat ongeveer 103 cm hoog bokant die grond uitstaan en sowat 21 cm breed en 11 cm dik is (kyk foto 48). Voorts korreleer die openinge van die "public gathering place" in Campbell se skets met die deurgange in die klipmuur wat die *kgotla* van die sentrale beeskraal skei.

Feitlik onmiddellik na sy aankoms op Kaditshwene het Campbell na 'n hoogte beweeg waarvandaan hy 'n goeie uitsig op die nedersetting en die omliggende gebied kon kry. Hy het 'a plain bounded by hills, and extending eighty or hundred miles in circumference' waargeneem (Campbell 1822[i]:224). Campbell se ongepubliseerde sketse sluit 'n aansig van die 'copper mountains' noord en noordoos van Kaditshwene in (kyk foto 45). Dit was ongetwyfeld dieselfde heuwels wat hy van die hoogte waargeneem en beskryf het en kan as die Dwarsberge geïdentifiseer word. Soos in hoofstuk I, afdeling 4, aangedui is, is dit in hierdie bergreeks waar 'n aantal kopermyne deur Mason (1982) op die plaas Vleifontein 105 JP ontdek is. Vleifontein lê 'n paar kilometer wes van Abjaterskop, wat saam met Tshwene-Tshwene op die horison in Campbell se skets uitgebeeld word. Dit word bevestig deur 'n foto van die Dwarsberge wat geneem is min of meer vanaf dieselfde plek as dié waar Campbell sy skets moes geteken het (foto 46). Daar moet op gewys word dat 'n soortgelyke uitsig op die vlakte of laagliggende Bosveld en die Dwarsberge nie van die Vergenoegdrant moontlik is nie.

Campbell (1822[i]:229) het ook 'n noordelike 'district' of gedeelte van Kaditshwene onderskei wat nie sigbaar was van die plek waar hy sy waens getrek het nie. Die vestigingsuitleg op die Kaditshwenerant toon duidelik twee gedeeltes aan wat deur 'n smal vallei of oop strook geskei word. Volgens Campbell (1822[i]:229) was hy getref deur die 'omvang' van die noordelike afdeling, en 'n ondersoek na die ruïnes van hierdie deel van die hoofstad (terrein 2526AC2) wek dan ook die indruk dat die wooneenhede meer saamgedronge was as dié van die *kgôsing* (terrein 2526AC2), hoewel die gebied wat dit beslaan het ietwat kleiner was. Die noordelike gedeelte van die hoofstad val omtrent geheel en al binne die grense van Kleinfontein, terwyl die grenslyn tussen Kleinfontein en Bloemfontein die stamhoof se afdeling (*kgôsing*) in twee bykans ewe groot helftes verdeel (kyk kaart 3).

In die lig van bogenoemde vestigingsdata moet die aanspraak van 'n groep van Mmabatho High School op die televisieprogram 50/50 van 25 April 1992 verwerp word dat hulle die hoofkompleks van Kaditshwene, dit wil sê die *kgôsing*, verder suid op 'n heuwel op die plaas Bloemfontein 63 JP

---

⁴ Een van die geselskap se drie waens het aan Cupido Kakkerlak, 'n Khoe-evangelis, behoort (Campbell 1822[i]:125, 219; Thompson 1827[i]:99, 103).

geëien het. Hierdie heuwel, plaaslik bekend as Daskoppie, is naby Bloemfontein se suidelike grens met die plaas Rietfontein 89 JP geleë (GPS-lesing: 25° 22' 32,8" suid; 26° 10' 48,9" oos). Mmabatho High se identifikasie berus hoofsaaklik op 'n vermeende ooreenkoms tussen die profiel of aansig van Daskoppie en dié van 'n heuwel in die gepubliseerde skets van die 'koning se distrik' van Kaditshwene in Campbell se joernaal (Campbell 1822[i]:skets teenoor p. 223; kyk foto 38). Indien hierdie aanname korrek is, sou dit beteken dat dit die plek is waar Campbell die Hurutsheregent, Diutlwileng (foto 31 en 33), en die 'young king', Moilwa (foto 32 en 33), ontmoet het en waar hy tydens sy verblyf uitgespan was. Wanneer Campbell se ongepubliseerde skets van die *kgôsing* van Kaditshwene egter met die gepubliseerde litografiese weergawe daarvan vergelyk word, is dit baie duidelik dat laasgenoemde nie as hulpmiddel gebruik kan word om die terrein te eien nie - daarvoor het die kunstenaar Clarke hom te veel vryheid veroorloof in sy reproduksie van die oorspronklike skets (kyk foto 39).

Die klipmure op Daskoppie (terrein 2525AC1) is buitengewoon goed bewaar (kyk foto 60); trouens, dit is juis een van die verskynsels wat, waarskynlik na aanleiding van Hromnik se besoek, verskeie plaaslike blankes laat beweer dat dit deur Oosterlinge opgerig is. Oorblyfsels van 'n groot aantal ystersmeltoonde kom aan die voet van die heuwel voor, terwyl smidswerksplekke binne-in die heuweltopkompleks aangetref word. Een kenmerk van die heuwel wat 'n mens egter onmiddellik tref, is dat dit relatief klein is, ten spyte van die taamlik uitgebreide nedersettingskompleks wat hier aangetref word. Dit blyk ook duidelik uit die Afrikaanse naam vir die heuwel, Daskoppie, wat na 'n klein rant verwys, en is nog meer opvallend wanneer dit met die omliggende heuwels vergelyk word. Dit is heeltemal duidelik dat Daskoppie nie voldoen aan Campbell se beskrywing van Kaditshwene as 'standing on top of one of the highest hills in that part of Africa' (Campbell 1822[i]:220), of aan Stephen Kay (1834:198) se waarneming dat die stad gestaan het 'on the very summit of a mountain, on every side of which access is extremely difficult; and in some places wholly impracticable'. Trouens, Daskoppie word aan alle kante deur 'n aantal hoë rante omring, sodat Campbell definitief nie daarvandaan die 'koperberge' in die noorde kon sien of skets nie.

Gelukkig kan die identiteit van die Daskoppieterrein bo alle twyfel aan die hand van 'n ongepubliseerde skets van Campbell en die inligting in sy joernaal bepaal word. In sy joernaal beskryf Campbell (1822[i]:227-228) sy besoek aan die hoofman Senosi se 'distrik' van Kaditshwene, sowat 2 km van die hoofkompleks of *kgôsing*. Wanneer sy skets met die onderskrif 'Distant view of part of Sinosee's district from the North' (foto 62) met die foto van die Daskoppie-omgewing (foto 63) vergelyk word, is dit duidelik dat ons hier met die woonplek van die *Bahurutshe bôôMokgatlha* te make het (kyk Breutz 1953:198). Soos in hoofstuk II, afdeling 3, genoem is, het hierdie seksie van die Hurutshe volgens oorlewering reeds teen die einde van die sewentiende eeu onder Mokgatlha 'n mate van onafhanklikheid van die res van die *Bahurutshe bôôMenwê* verwerf (kyk ook die stamhoofgenealogie in tabel 2.1). Onder hedendaagse Hurutshesegslui van Mokgola en Lekubu staan Daskoppie as *Mosidi-wa-dithôbôlô* [letterlik vertaal: buskruit] bekend. Oor die verband tussen die Daskoppieterrein en die hoofkompleks van Kaditshwene op die Kleinfontein-Bloemfonteinrant word in hoofstuk VI teruggekom. Voorlopig is dit voldoende om aan te dui dat die klipruïnes op Daskoppie (terrein 2526AC1), tesame met dié van terrein 2526AC5, 2526AC13 en 2526AC14 op Bloemfontein 63 JP, waarskynlik deel van die suidelike afdeling (*ntha ya tlase*) van die Kaditshwenekompleks uitgemaak het.

'n Studie van plekname stel ons dan ook in staat om enige verdere twyfel oor die ligging van Kaditshwene uit die weg te ruim. Plaaslike Hurutshesegslui, veral dié van die ouer generasie, is baie beslis dat 'n heuwelkompleks op die grens tussen die plase Bloemfontein 63 JP en Kleinfontein (of

Olifantspruit) 62 JP, ietwat meer as 2 km noordwes van die Daskoppierterrein, as Kaditshwene bekend staan. Wat gewig aan hulle getuienis verleen, is die feit dat daar 'n groot mate van historiese kontinuïteit in die vestiging van die Hurutshe in hierdie gebied is, veral van die *Bahurutshe ba ga Moilwa*, 'n vertakking van die *Bahurutshe bôôMenwê*. Nadat die Hurutshe onder Moilwa II, wat deur Campbell tydens sy besoek in 1820 as die 'young king' beskryf is, teen die einde van die veertigerjare van die vorige eeu na Marico teruggekeer het, het hulle hul aanvanklik aan die Klein-Maricorivier gevestig voordat hulle na Dinokana verhuis het (kyk Manson 1990:96, asook hoofstuk II, afdeling 6). Hulle het uiteindelik in 1876 ook beheer van Leeuwfontein 61 JP, 'n plaas aangrensend aan Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP, sowel as die buurplaas, Braklaagte 90 JP, verkry (Departement van Ontwikkelingshulp, Etnologiese afdeling: Lêer BG6/66/5/2/13, 23 November 1989). Hierdie twee nedersettings staan tans as Mokgola en Lekubu bekend. Hurutshesegslui van hierdie twee nedersettings is in staat om die Tswananame vir ander heuwels in die omliggende gebied aan te dui, veral dié wat voorheen bewoon was. Hulle identifisering van die Kaditshwenerant word onderskryf deur 'n opmerking van F.H.W. Jensen in 'n brief wat in die uitgawe van 16 Maart 1912 van *The Marico Chronicle* gepubliseer is. Volgens Jensen, wat sy vader Thomas Jensen in 1908 as sendeling van die Hermannsburgse Sendinggenootskap onder die Hurutshe op Dinokana opgevolg het (Pape 1986:95), was Kaditshwene 'on a mountain between Leeuwfontein and Bloemfontein' geleë. Soos duidelik uit 'n ondersoek ter plaatse na die vestigingsoorblyfsels op die Kaditshwenerant geblyk het, is die grootste deel van die klipbouvalkompleks op Kleinfontein, die plaas tussen Leeuwfontein en Bloemfontein, geleë.

4. DIE SOGENAAMDE 'TWEELINGHOOFSTAD' VAN DIE HURUTSHE

Ons het reeds daarna verwys dat die Hurutshe volgens Breutz (1953:6-7, 15, 19) in die voorkoloniale periode 'n dubbele of 'tweelinghoofstad', bekend as 'Tshwenyane-Kaditshwene', in die omgewing van Enselsberg bewoon het. Volgens die oorleweringe wat deur hom opgeteken is, is Tshwenyane tussen 1470 en 1520 op 'n rant naby die waterval op die plaas Mezeg 77 JP deur Motebejane na sy oorwinning oor sy broer, Motebele, aangelê. Ook Pule, wat tussen ongeveer 1580 en 1600 gebore is, en sy opvolger, Menwe, het nog te Tshwenyane gewoon (Breutz 1953:22). Dit was tydens die regeringstydperk van Menwe dat sy broer Manyane teen ongeveer 1660 weggebreek en hom met sy volgelinge by Borutwe naby die Mangope-spoorweghalte tussen Rustenburg en Groot-Marico gevestig het. Soos in hoofstuk II, afdeling 2, uiteengesit is, beweer Breutz (1953:22-23) in dieselfde monografie dat die naam van Kaditshwene die eerste maal tydens die regeringstydperk van *Menwê* ter sprake gekom het, waaruit moontlik afgelei kan word dat Kaditshwene eers later tot stand gekom het. Dat Kaditshwene en Tshwenyane nie gelyktydig aangelê is nie, blyk ook uit 'n opmerking in 'n ander bydrae van Breutz (1956:169): '[T]he first Hurutshe who settled in the district were the sons of Mohurutshe, Motebele and Motebejane, who between 1470 and 1520 founded the Hurutshe twin capital Tshwenyane ... and its later extension Kaditshwene ... . After about 1600, the Hurutshe expanded to the west and even later again to the east, but not south until 1823 (to Mosega), and not north until 1882.' Die periode waartydens Kaditshwene bewoon is, word in die volgende hoofstuk bespreek, sodat daar nou in hoofsaak dus twee vrae beantwoord moet word: (a) waar presies is Tshwenyane geleë? en (b) is daar ander konkrete historiese of argeologiese bewyse vir die bestaan van 'n tweelinghoofstad?

Uit die ondersoek het geblyk dat daar nog altyd 'n mate van onsekerheid was of die naam Tshwenyane ('Tshwenyane') net na die rant bokant die waterval op Mezeg verwys, en of dit op die rantereeks van Enselsberg in sy geheel, en dus ook die Kaditshwenerant, betrekking het. Breutz se

plekaanduiding van 'the hill of Tshwenyane' is soos volg: 'Mezeg 139, Waterval, post office Enselsberg' (Breutz 1953:19); 'Mezeg 139, near the post office Enselsberg, Marico district' (Breutz 1952:232); 'near the P.O. Enselsberg on Mezeg 139' (Breutz 1956:169); 'Kaditshwene (on Bloemfontein 223) on the Tshwedyane spruit formes [sic] one town with Tshwenyane, to the north-west. At Tshwenyane there is a stream called Nkgetlane. Both streams are tributaries of the Springboklaagte River' (Breutz 1953:23). Breutz is egter nie altyd konsekwent in die onderskeid wat hy tussen die twee nedersettings tref nie en in sy jongste publikasie (Breutz 1989:231) gebruik hy soms die naam 'Tshwenyane' wanneer hy na gebeure verwys wat op Kaditshwene betrekking het. Die verwysing in Breutz (1953:111) dat '[t]he only sacred hill they know is Labadimu [sic] at Tshwenyane, where the god Thôbêga-a-paatswa lived' skep ook die indruk dat 'Tshwenyane' uit verskeie heuwels bestaan, elk met 'n eie naam.

In teenstelling met Breutz, is die aanduiding van die ligging van Tswenyane in ander bronne minder spesifiek. Een van die vroegste geskryfte waarin daar na Tswenyane en Kaditshwene verwys word, is die reisjoernaal en dagboek van Andrew Smith. Smith het Marico in 1835-1836 besoek en onder meer op pad terug na Mzilikazi by Mosega in die omgewing van die ruïnes van die ou Hurutshevesting vertoef. In sy dagboek kom die volgende opmerkings oor die twee plekname voor: 'The aborigines call the mountains of Kurichane, Chinyane' (Kirby 1940:139); 'The Baharootzie lived on the west of these hills [Tswenyane] and amongst them about the hills called Kurrichani, which lies behind and to the west of Chinwayne' (Kirby 1940:142); "The high hill to our left on crossing the range is called Chinyane and that on our right Currichaine. In the valleys between the hills of the latter were situated the principal town of the Baharootzie at the time Mr. Campbell visited them' (Kirby 1940:250). Elders meld hy (Lye 1975:274) dat '[i]n our return we passed over the site of the town in which Mr Campbell found the Baharootzi, nearly on the top of Kurrichaine ...' Daar is dus 'n mate van teenstrydigheid in Smith se gebruik van die plekname Tswenyane en Kaditshwene: aan die een kant skep hy die indruk dat die benaming Tswenyane oorkoepelend na al die rante verwys het waarvan Kaditshwene een was, maar aan die ander kant onderskei hy tog tussen twee rante met Kaditshwene wat wes van Tswenyane lê.

'n Ander vroeë besoeker aan hierdie geweste wat hom oor die ligging van en verband tussen Kaditshwene en Tswenyane uitgelaat het, was die bekende sendeling van Kuruman, Robert Moffat. Hy het in 1835 vir Andrew Smith op sy reis na Mzilikazi se vesting aan die Tholwanerivier vergesel. Soos blyk uit die volgende opmerking van hom, het sy poging om die oorblyfsels van die Hurutshestad op sy terugtog op te spoor egter misluk: 'Having travelled in a circuitous direction, we came to Kurrechane, or as it is more commonly called, Chuenyane, a noble mountain, in a fine, well-watered country, the boundary of Mr. Campbell's journey; but the town which bore the name of the mountain was not to be found by my Matabele attendants' (Moffat 1842:581). Nietemin het Moffat in die joernaal wat hy tydens sy reis gehou het (Wallis 1945[i]:76), tog 'n onderskeid tussen die twee plekke getref wanneer hy op 10 Junie 1835 aanteken dat 'I have still to search for timbers at Chenyane, close to Kurichuene ...'.

Ook van belang is die kaart wat die Amerikaanse sendelinge, Henry Venable, Daniel Lindley en Alexander Wilson, wat vanaf 1836 tot 1837 onder die Ndebele by Mosega werksaam was, van die Marico-omgewing nagelaat het. In die kaart, getitel 'Map of the Road from Kuruman to Mosika', wat in Junie 1837 in die *Missionary Herald* gepubliseer is, word die ligging van 'Kurechane' aangedui, asook 'n berg bekend as 'Chenyane M.' (kyk Kotze 1950b: kaart teenoor p. 212). Die indruk word geskep dat Kaditshwene digby Tswenyane geleë was.

Die geografiese inhoud van die pleknaam Tswenyane is ook deur Noel Roberts, 'n leraar van die St. John's Church op Zeerust, aangeraak in 'n publikasie getiteld *Lest we Forget* wat in 1934 verskyn het. Daarin meld Roberts (1934:6) dat hy deur swart segslui meegedeel is dat 'Chuenyane was (and is) the name given to the whole settlement of which Kaditshaene was the Citadel'. Voorts het een van die plaaslike boere, H.G. Robertson van die plaas Struan ('n gedeelte van Rietfontein 89 JP), hom meegedeel dat die 'Tswenyane-nedersetting' al die heuwels op die plase Kleinfontein, Bloemfontein, Mezeg, Kareepoortfontein, Ella en die oostelike gedeelte van Grietfontein (Rietfontein) ingesluit het. Robertson was 'n bekende inwoner van die distrik wat net na 1910 op die westelike gedeelte van Rietfontein, bekend as Struan, begin boer het (persoonlike mededeling, mej. Sheila Robertson, Desember 1992).

'n Ander inligtingsbron oor die ligging van Tswenyane is die 1:50 000- topografiese kaart wat deur die kantoor van die Landmeter-Generaal en die Direkoraat van Opmetings en Kartering saamgestel is. Die eerste kaart van die betrokke area (2526AC BLAIRBETH) is in 1967 opgemaak en in 1968 gepubliseer. Die jongste en derde uitgawe van 1984 staan as 2526AC MOKGOLA bekend. Hierdie kaart is op lugfoto's gebaseer, asook inligting wat van plaaslike inwoners in verband met besondere geografiese verskynsels of kultuuroorblyfsels verkry is. Die naam Kaditshwene kom glad nie op die kaart voor nie, maar wel 'Tshwenyane' en Enselsberg. Die naam Enselsberg word gebruik om die rantereeks op die plase Kareepoortfontein 86 JP en Witpoortjie 88 JP, asook die boerenedersetting in die omtrek van die Indiërwinkel op die plaas Mezeg 77 JP, aan te dui. Twee rantekomplekse word as Tswenyane aangedui, te wete die rant op die grens tussen die plase Bloemfontein 63 JP en Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP en 'n rantereeks op die plaas Rietfontein 89 JP. Eersgenoemde rant is natuurlik die plek waar, soos vroeër aangedui is, die groot bouvalkompleks (2526AC2) voorkom wat as die stamhoof se woonarea of die *kgōsing* van Kaditshwene geïdentifiseer is. Aan die oostelike punt van die rantereeks op Rietfontein kom daar ook 'n kleiner klipbouvalkompleks voor (2526AC5) wat waarskynlik saam met die klipmuurkompleks op Daskoppie op die suidelike grens van Bloemfontein (2526AC1), waarna vroeër verwys is, deel uitgemaak het van 'n afdeling van die groter Kaditshwenekompleks. Soos aangetoon is, is laasgenoemde terrein deur Campbell in Mei 1820 as 'n 'distrik' van Kaditshwene en die woonkompleks van Senosi, die hoof van die *Bahurutshe bōōMokgatlha*, beskryf en geteken.

In 'n poging om verdere lig op hierdie kwessie te werp, is plaaslike Bahurutshe oor die name en ligging van plekke ondervra. Soos genoem is, is Hurutshesegslui dit eens dat die rant op die grens tussen die plase Bloemfontein en Kleinfontein as Kaditshwene bekend staan. Hulle het ook name vir die ander kleiner rante in die omtrek van Kaditshwene, byvoorbeeld *Mosidi-wa-ditlhōbōlō* vir Daskoppie, *Pelo-ya-thwane* (hart van die rooikat) vir die groot rant op Rietfontein naby die grens met Kleinfontein en Bloemfontein, en *Seboko* (wurm) vir die spitskop wes van Kaditshwene op Kleinfontein. Wanneer hulle uitgevra word na Tswenyane, antwoord hulle gewoonlik dat dit die teenswoordige Enselsberg is. Sommige dui meer spesifiek aan dat dit die rant bokant die waterval op die plaas Mezeg 77 JP is, 'n liggingbepaling wat dus ooreenstem met die inligting wat Breutz (1953) oor Tswenyane bekom het.

Breutz se afleiding dat Tswenyane-Kaditshwene die tweelinghoofstad van die Hurutshe gevorm het, is deur die meeste navorsers nagevolg en het nog onlangs tot 'n groot verbeeldingsvlug en grandiose skema aanleiding gegee. Dit blyk onder andere uit die gesprek wat die skrywer David Robbins (1993:142) enkele jare gelede met 'n werknemer van die museum op Mafikeng gehad het:

In the Mafikeng museum I accidentally interrupted a man in a back room who was working on some maps spread out on a trestle table. I had thought that perhaps the room contained more exhibits, and I apologised for intruding. But the man called me inside. I asked him what he was doing with the maps. 'Come and look,' he said; 'the shape of the new federal Bophuthatswana'... Another map was overlaid upon the first. It seemed to show the location of archaeological sites, and when it had been aligned I saw that they stretched across the Western Transvaal. 'That's what we're claiming' the museum man said; 'all the way to the Vaal.' He pointed to one particular site, further north, but outside Bophuthatswana's current borders. 'Here were two Tswana cities,' he said, 'bigger than Cape Town when John Campbell visited them in 1820. Stone built; very advanced. Then Mzilikazi destroyed them, as he did a great many of these settlements. But the ruins are still there. I'm preparing maps and a report'. The idea, for a start, was that the hills in which the two city sites were situated should be bought by the Bophuthatswana Parks Board and then be incorporated into the homeland proper. 'This would be another great tourist attraction for the country, and it would be of great cultural and historic value. I even have thoughts, but I admit they are wild ones, of moving the capital there'.

Soos al voorheen opgemerk is, het Breutz se konsekwente weiering om die klipbouvalkomplekse van Marico met die Hurutshe (of ander Tswanagroep) te verbind tot gevolg gehad het dat hy nooit probeer het om die presiese historiese identiteit daarvan te bepaal nie. Soos blyk uit die vindplekopname (kyk tabel 3.3 en foto 3), is daar slegs enkele geïsoleerde klipkrale op terrein 2526AC10 aangetref in die area bokant die waterval op Mezeg 77 JP, die terrein wat deur hom as Tswenyane geïdentifiseer is. Hierdie terrein het vermoedelik destyds as 'n veepos gedien en, hoewel die moontlikheid nie uitgesluit kan word dat daar nog enkele soortgelyke klipkrale op die betrokke rant voorkom nie, is daar beslis geen argeologiese bewyse in die area wat deur Breutz as Tswenyane geïdentifiseer is vir die bestaan van 'n uitgebreide nedersetting wat as deel van die 'tweelinghoofstad' as hoofsetel van die Hurutshe kon dien nie.

Ofskoon Breutz se geografiese plasing van die tweelinghoofstad van die Hurutshe op 'Tshwenyane-Kaditshwene' dus nie steek hou nie, kom daar nietemin 'n interessante feit na vore indien die klipbouvalkompleks op die rant op die grens tussen Bloemfontein en Kleinfontein bestudeer word. Soos daar reeds op gewys is en op lugfoto's (foto 35 en 36) gesien kan word, bestaan hierdie kompleks eintlik uit twee groot eenhede wat deur 'n smal strook geskei word. Daar is ook reeds daarop gewys dat Campbell (1822[i]:222-229) in sy reisjoernaal na hierdie twee eenhede as twee 'distrikte' van Kaditshwene verwys, 'n aspek wat verder in hoofstuk VI bespreek sal word. Dit is moontlik dat hierdie verdeling van die nedersetting op die Kaditshwenerant in twee afdelings 'n verklaring bied vir die tweelingstad waarvan Breutz melding maak. Met al die verwarring oor die geografiese inhoud van die pleknaam Tswenyane, veral die kwessie of dit oorkoepelend na al die rante verwys waarvan Kaditshwene deel uitmaak, is dit verstaanbaar dat Breutz verkeerdelik die afleiding kon maak dat daar 'n tweelinghoofstad met die naam Tswenyane-Kaditshwene was. Soos in hoofstuk II, afdeling 1, aangetoon is, word Tswenyane ook met die oorsprongsmite van die Hurutshe verbind, sodat die verwysing daarna in hul mondelinge oorleweringe as 'n vroeë vestigingsterrein waarskynlik bloot 'n aanduiding gee van die area waar die Hurutshe hul na hul aankoms in Marico gevestig het.

5. DIE HISTORIESE IDENTITEIT VAN DIE VERGENOEGDKOMPLEKS

In die lig van die feit dat daar bewys is dat die Vergenoegdkompleks nie, soos Mason beweer, Kaditshwene is nie, ontstaan die vraag na die historiese identiteit daarvan. Soos vroeër aangedui is, is die grootste gedeelte van die betrokke klipbouvalkompleks op die plaas Vergenoegd 279 JP, sowat 10 km suid van Zeerust en ongeveer 8 km noordoos van Mosega geleë (kyk kaart 1). Dit loop gedeeltelik oor in die plaas Kwarriefontein 280 JP, terwyl enkele losstaande wooneenhede ook op

die plaas Kruisrivier 270 JP aangetref word. Dit is slegs ietwat kleiner as Kaditshwene, en indien dit 'n Hurutsheterrein was, sou 'n mens verwag dat dit pertinent in hul mondelinge oorleweringe as een van hul belangrike vroeëre woonplekke genoem sou word.

Hoewel sodanige inligting ontbreek, is daar nietemin verskeie brokkies getuienis wat daarop dui dat die Hurutshe met die Vergenoegdkompleks verbind kan word. In 1968 het twee antropoloë van die Universiteit van Suid-Afrika, H.F. Sentker en Frans Boot, die klipbouvalkompleks op Vergenoegd saam met 'n boorling van die streek, mnr. Wouter Gronum, besoek. Volgens inligting wat hulle destyds bekom het, was dit 'n ou Hurutshenedersetting wat as 'seMakgame' bekend gestaan het (Unisa, Museum vir Antropologie en Argeologie, 1968: Opnameregister en Lêer oor die Hurutshe). Ook in die opgetekende herinneringe van 'n oudinwoner van die distrik, mnr. Kallie Gronum (1986:51, 71) word spesifiek vermeld dat 'Makgame' die Tswananaam vir die nedersetting van die Hurutshe uit die Ystertydperk op Vergenoegd was.

Dit is ook insiggewend dat een van die vroeë buitestases wat deur die Hermannsburgse Sendinggenootskap op die plaas Vergenoegd opgerig is, Mmakgame genoem is (Breutz 1953:159). Volgens Sentker se veldwerkaantekeninge was die hartbees (*kgama*) 'n vroeë totem van die Hurutshe, 'n brokkie etnografiese inligting wat ook vroeër deur Willoughby (1905:299) opgeteken is. Die naam van die klipbouvalkompleks kon ook afgelei gewees het van die naam van die Sendelingspruit, 'n sytak van die Klein-Maricorivier waarna die Franse sendelinge onder die Hurutshe en die Amerikaanse sendelinge onder die Ndebele as die 'Makama' of 'Makame' verwys het (Germond 1967:86; Kirby 1940:52; Van der Merwe 1986:152). Die Franse sendeling, Prosper Lemue (1835:26), het 'Makame' reeds in 1835 vertaal as 'mère du cerf' [moeder van die hert, dit wil sê van die *kgama* of hartbees]. Die Franse sendingstasie by Mosega is aan die westekant van hierdie spruit op die latere plaas Zedelingspost 300 JP aangelê (Kotze 1950b:219). Die klipbouvalkompleks op Vergenoegd lê digby die samevloeiing van die Sendelingspruit (*Mmakgamê*) en die Klein-Maricorivier (kyk 1:50 000- topografiese kaart: 2526CA ZEERUST).

Daar is in hoofstuk II, afdeling 3, aangetoon dat die mondelinge oorleweringe van die Bahurutshe booMenwe daarop dui dat hulle die gebied in die omgewing van die Vergenoegdkompleks teen die einde van die negentiende eeu beset het en dat hul stamhoof, Moilwa I, te Sekanameng (Jacobsdal) oorlede is. Jacobsdal is natuurlik die naam van die Boerenedersetting wat in die vorige eeu op Vergenoegd ontstaan het. Daar is ook tot die slotsom gekom dat die Bahurutshe booMenwe waarskynlik onder Sebogodi hulle hoofstad van Mmakgame na Kaditshwene verskuif het. Weens die fluktuasies in die radiokoolstofkonsentrasie in die atmosfeer gedurende die afgelope 300 jaar is dit nie moontlik om presiese datums vir die bewoning van die Vergenoegterrein met behulp van die beskikbare radiokoolstofdatums te bepaal nie. Die gekalibreerde radiokoolstofdatums wat deur Mason se opgrawings op Vergenoegd opgelewer is (kyk hoofstuk I, afdeling 4), verskaf slegs 'n breë aanduiding van die periode waartydens die terrein bewoon is, naamlik iewers tussen 1680 en 1820.

Dat die Hurutshe na die vernietiging van Kaditshwene na Mosega verhuis het, is ook moontlik 'n aanduiding dat die omgewing waarin laasgenoemde woonterrein voorgekom het, aan hulle bekend was en vroeër deel van hul gesagsgebied uitgemaak het. Inligting wat Andrew Smith in 1835 tydens sy reis deur Marico ingewin het, bevestig hierdie afleiding. Hy het naamlik die volgende in sy dagboek aangeteken: 'The Baharootzie in old times lived at Mosega and afterwards moved to Currychaine; [they] were not driven there' (Kirby 1940:251). Daar moet onthou word dat die naam Mosega nie net aan die sendingstasie van die Franse en Amerikaanse sendelinge onder die Hurutshe

gekoppel kan word nie, maar dat dit voor die koms van die sendelinge moontlik 'n wyer of ander geografiese betekenis kon gehad het (vgl. Van der Merwe 1986:153).

In die lig van bogenoemde is dit ook begryplik waarom Campbell nie tydens sy reis na Kaditshwene in 1820 van so 'n groot Hurutshenedersetting melding gemaak het nie, veral aangesien sy roete waarskynlik nie ver verby die Vergenoegdkompleks sou gegaan het nie. Dit is naamlik bekend dat vroeë reisigers na Marico gewoonlik die roete oor Mosega en Jacobsdal gevolg het (Breutz 1953:12, 1956:167; Van der Merwe 1986:147 en die kaart in Harris 1852). Die waarskynlikste rede hiervoor is dat die Vergenoegdkompleks op daardie stadium reeds verlaat en onbewoon was. In hierdie verband is dit interessant dat Campbell (1822[i]:197) in sy joernaal op 30 April 1820 'n inskrywing maak dat sy geselskap verby 'n verlate klipmuurkompleks getrek het wat ongeveer 'two miles in length, and of considerable breadth' was. Hoewel hierdie ruïnes beslis nie die Vergenoegdkompleks kon wees nie, is dit duidelik dat daar voor sy koms onsekere toestande in die gebied geheers het wat moontlik ook tot die ontruiming van die nedersetting op Vergenoegd kon bygedra het. Dit word ook deur die sendeling Stephen Kay (1834:196) bevestig dat hy tydens sy reis vanaf die Rolong van Khunwana na die Hurutshe van Kaditshwene in Augustus 1821 bykans 'n week lank deur 'an almost depopulated country' moes trek. Soos in die rekonstruksie van bewoningsfases aan die hand van mondelinge oorleweringe in hoofstuk II aangetoon is, was die periode van 1790-1823 ten opsigte van die Hurutshe gekenmerk deur grootskaalse konflik met onder andere die Rolong, die Bakgatla ba Mmanaana en die Ngwaketse (kyk ook Manson 1990:50-51). Daar was dus genoegsame redes waarom die Hurutshe kon besluit het om 'n belangrike vesting in die suide van Marico te ontruim en by Kaditshwene in Sentraal-Marico saam te trek: bloot uit 'n verdedigingsoogpunt bied die Kaditshwenerant beter beskerming as die Vergenoegdrant.

6. DIE NAAMKWESSIE

Daar is reeds op gewys dat die naam van Kaditshwene, net soos die ligging daarvan, in omstredenheid gehul is. Die meergenoemde John Campbell het die naam van die hoofstad van die Hurutshe tydens sy besoek in Mei 1820 deurgaans as 'Kurreechane' aangeteken (Campbell 1820[i]:226, 228, 231, 236-237, 240). Ook ander vroeë besoekers aan Marico, soos die sendeling Robert Moffat en die reisiger Andrew Smith, het variasies soos 'Currichaine', 'Kurrechane', 'Kureecheene', 'Kurichuene', 'Kurrichane' en selfs 'Cuddy chain' of 'Curry chain' gebruik om na die stad te verwys (Kirby 1940:250; Lye 1975:199, 213; Moffat 1842:581; Schapera 1951:86; Wallis 1945[i]:76). Vanweë 'n gebrek aan kennis van Tswana, asook aan 'n gestandaardiseerde ortografie vir die taal, het die meeste vroeë optekenaars die pleknaam aan die hand van die 'klank-spellingsstelsel' van Engels opgeteken. Soos uit 'n onlangse studie geblyk het, is dit insiggewend dat in die meeste vroeë weergawes van die naam, die gekorrupteerde vorm daarvan dieselfde aantal lettergrepe as die oorspronklike Tswanawoord *Ka-di-tshwê-ne* bevat, byvoorbeeld 'Kur-ree-cha-ne', 'Kur-ri-cha-ne', 'Ku-ri-chue-ne' (Boeyens & Cole 1995:9).

Van die vroeë reisigers het ook reeds probeer om die betekenis van die pleknaam vas te stel. So teken Campbell in die ongepubliseerde manuskrip van sy joernaal (MSB 77[iii]:37) aan dat 'Kurreechane, the name of the town means, No baboon', terwyl Andrew Smith op 29 September 1835 (Kirby 1940:250) die volgende opmerking oor die pleknaam insluit: 'I have not been able to ascertain the import of the word. Chaine means baboon, and at that time there were a great number of these animals about the hills.' In die meeste vroeë bydraes oor die betekenis van die (gekorrupteerde vorm) van die naam Kaditshwene is daarop gesinspeel dat die pleknaam van die

aanwesigheid van 'n groot aantal bobbejane (*ditshwêne*), toevallig ook die totem van die Hurutshe, afgelei is. Voorbeelde hiervan is die reisigers Scoon en McLuckie se vertaling van '*Kurreechane*, or more properly "*Chuan*" as 'Town of Baboons' (Chase 1830:404), die sendeling Lemue (1847b:144) se vertaling van 'Karichuene' as 'montagnes des babouins', en die sendeling, F.H.W. Jensen, se opmerking in sy brief in *The Marico Chronicle* van 16 Maart 1912 dat die hoofstad 'Kaditsoene' geheet het, wat as 'amongst the baboons' vertaal kon word.

Antropoloë wat sedert die dertigerjare van hierdie eeu oor die Hurutshe navorsing gedoen of geskryf het, het die naam van die terrein volgens die moderne Tswana-ortografie as Kaditshwene weergegee. In hierdie verband kan na Isaac Schapera (1951:73, voetnoot) se opmerking verwys word dat hy deur P.L. Hattingh, die Naturellekommissaris van Zeerust wat onder die Hurutshe oor die kwessie navraag gedoen het, ingelig is dat Kaditshwene die korrekte benaming was: 'The Native Commissioner, Zeerust, (Mr. P.L. Hattingh), who kindly inquired into the matter, informs me that the correct version of the name is *Kaditshwene*. The town was situated on the present farm Bloemfontein 223 [nou geregistreer as Bloemfontein 63 JP], Marico district, about 28 miles N.E. of Zeerust, and close to Enzelberg (Tshwenyane).' Breutz (1953, 1989), wat in 1936, maar veral na 1948 intensief onder die Hurutshe navorsing gedoen het, gebruik ook konsekwent die benaming Kaditshwene.

Die verskillende betekenis wat hierbo vir Kaditshwene aan die hand gedoen is, kan egter nie uit 'n letterlike interpretasie of vertaling van die Tswananaam afgelei word nie. Dit word bevestig deur die opmerking van die Tswanalinguis, D.T. Cole (1991:188), enkele jare gelede dat die presiese herkoms van die naam Kaditshwene onbekend is, dat dit letterlik 'by (means of) baboons' beteken, en dat dit 'presumably derives, by ellipsis, from some longer construction'. Dit is waarskynlik om hierdie rede, asook vanweë die feit dat daar geen gestandaardiseerde Tswana-ortografie bestaan het nie, dat daar reeds van vroeg af twyfel oor die korrekte benaming van die eertydse hoofstad van die Hurutshe ontstaan het. In hierdie verband is die interessantste opmerking seker dié van Joseph D.M. Ludorf, destyds 'n Wesleyaanse sendeling onder die Barolong van Moroka te Thaba Nchu. In 'n brief gedateer 17 Augustus 1854 wat in die *Missionary Notices of The Wesleyan Methodist-Magazine* in 1855 gepubliseer is, het Ludorf die volgende agtergrondinligting ingesluit oor John Moguera, 'n Motswana-evangelis wat kort tevore oorlede is: 'John Moguera was born far in the interior, at Chuenyane, "little monkey," so called from a small species of the *opealrumania* families, which abound in the mountainous region of which Chuenyane forms the principal peak, and which the late Rev. John Campbell in his travels called Kurechane (should be *Kua lichueneng*, "among the Monkeys")' (Ludorf 1855:21).

In die moderne ortografie sou Ludorf se weergawe as 'Kwaditshweneng' getranskribeer en as 'by of na [die plek van] die bobbejane' vertaal word. Van al die vroeë weergawes van die naam maak hierdie een grammaties en semanties die meeste sin, maar sy weergawe word deur geen ander optekenaar van die naam herhaal nie en resente pleknaamkundige veldwerk onder plaaslike Hurutshe bevestig dat Kaditshwene die korrekte benaming van die berg is waarop die ruïnes geleë is. Aangesien Ludorf as sendeling redelik goed met die Tswanataal vertrouwd was, kan daar slegs gespekuleer word dat hy misgetas het omdat hy die logika van sy eie taalkennis wou toepas op Campbell se verwronge weergawe van 'n pleknaam wat hy nie behoorlik verstaan het nie.

Terwyl Ludorf se kommentaar op die naam moontlik teruggevoer kan word tot die onverstaanbare transkripsie van 'Kurechane', kon dit ook te wyte wees aan sy ongemaklikheid met die grammatiese juistheid van die lokatiewe konstruksie. Hy kon aangeneem het dat die 'ku-' verkeerdelik gebruik

is in die plek van die lokatiewe prefiks *kwa-*, waarmee hy bekend was, en boonop gewonder het oor die afwesigheid van die komplementêre lokatiewe suffiks *-ng*. Die vorm *ka-* kom ook as 'n lokatiewe prefiks in Tswana voor (net soos in die ander Sothotale), en dikwels in assosiasie met die suffiks *-ng*, maar gewoonlik met die implikasie dat daar 'n versperring of begrensingslyn tussen die spreker en die spesifieke lokaliteit bestaan (Cole 1955:355-58). Heel moontlik het die sendeling D.F. Ellenberger vanweë sy kennis van Suid-Sotho om dieselfde rede besluit om die lokatiewe suffiks *-ng* by te voeg in sy weergawe van die pleknaam as 'Kurrichueneng' (Kaditshweneng volgens die huidige ortografie) in sy beskrywing van die aanval van die Taung van Moletsane op die Hurutshe gedurende die *difaqane* (Ellenberger & Macgregor 1912:165). Verskeie voorbeelde kan aangehaal word waar die lokatiewe suffiks *-ng* in vroeë optekeninge van plekname weggelaat is, byvoorbeeld Andrew Smith se gebruik van 'Latacoo' in plaas van Dithakong en 'Chuie' in plaas van Tswaing (Lye 1975:207). Dit het egter duidelik uit die onlangse pleknaamkundige veldwerk geblyk dat die prefiks *ka-* in die naam Kaditshwene nie die gelykklinkende lokatiewe prefiks *ka-* verteenwoordig nie.

Dit is waarskynlik dieselfde enigmatiese voorkoms van die prefiks *ka-* wat sommige navorsers genoep het om 'Gaditshwene' as 'n meer gepaste weergawe van die algemeen voorgestelde betekenis van die naam van die nedersetting, naamlik 'plek van die bobbejane', te beskou. Dit verklaar moontlik waarom Lye (1975:313) 'Gaditshwene' in sy geannoteerde indeks tot Andrew Smith se joernaal as 'n alternatief vir Kaditshwene voorstel en waarom Setiloane (1986:5-6) na die eertydse hoofstad as 'Gaditshwene' verwys, waaraan hy die volgende verduideliking toevoeg: '*Ga-Ditshwene* translates, "At the place of Baboons/Monkeys" [sic]. Baboons are plentiful in the land of Bahurutshe and the animal is their tribal totem.'

Die opvatting dat 'Gaditshwene' die korrekte naam is, is sterk voorgestaan in 'n onlangse skoolprojek oor die geskiedenis van die Hurutshestad, en 'n poging is ook aangewend om die gebruik daarvan in die plek van Kaditshwene te regverdig: 'We prefer to use the seTswana spelling "Gaditshwene" to the seSotho spelling "Kaditshwene" so commonly used by the South African Archaeological and Historical Fraternities.' (Mmabatho High School 1992a:geen bladsynommer), en 'The group has decided to use the seTswana spelling of *Gaditshwene* rather than the more commonly used seSotho spelling, *Khaditshwene* [sic], when referring to the city' (Mmabatho High 1992b:18). Die oortuigende wyse waarop die skoolgroep die saak vir Gaditshwene gestel het, het waarskynlik ander navorsers oorreed om hulle na te volg in hul verwerping van Kaditshwene as die aanvaarde vorm van die nedersetting se naam (kyk Maggs 1993:32, 34; Phillips [s.a., maar vermoedelik 1995]; Skinner 1993).

Die argument van die skoolgroep is egter verdag. In die eerste instansie het hulle, sover bekend, geen linguïstiese navorsing oor die naam gedoen nie. Tweedens is die spelling van Kaditshwene in Sesotho (Suid-Sotho) nie anders as in Tswana nie; die twee tale is immers nou verwant en die vertaling daarvan in albei is 'deur (middel van) bobbejane'. Derdens is 'Haditshwene' die Suid-Sotho-ekwivalent van 'Gaditshwene', nie 'Khaditshwene' nie. Die enigste basis vir 'Gaditshwene' in Tswana behels ook weglating of 'ellipsis', soos byvoorbeeld in *golô ga ditshwêne* ('plek van die bobbejane'), en dit is vermoedelik na hierdie konstruksie waarna Setiloane hierbo verwys. Behalwe dat Tswanasprekende inwoners van die omgewing 'Gaditshwene' totaal en konsekvent as die naam van die plek verwerp, moet die volgende taalkundige oorweging, aldus Louwrens (1994:36), ten opsigte van lokatiewe prefikse ook in gedagte gehou word: 'Of the different locative prefixes which are distinguished in the Sotho languages ..., only *ga-* (NS and TWN)/*ha-* (SS) occurs abundantly in place names. This prefix occurs together with personal names, in which case it denotes an area or territory that was traditionally governed by such a person ...'. Dit is van belang om daarop te wys

dat die besitsprefiks *ga-* tipies met die name van mense of verwantskapsterme gebruik word, en nie met die name van diere nie.

'n Ander vroeë alternatief wat vir Kaditshwene aan die hand gedoen is, is van David Livingstone afkomstig. In 'n brief aan sy ouers op 27 April 1844 vanaf Mabotsa, sy sendingstasie onder die Bakgatla ba Mmanaana in wat later as die Maricodistrik bekend sou staan, het Livingstone die volgende opgemerk: 'Sebegwe [die seun van Makaba, die vorige stamhoof van die Ngwaketse] lives a little to the South of Kurreechane. The range you see marked in the map so is somewhat long, but there is one conical hill in it which gives explanation to the whole name. It means a little baboon, & the Natives below being much plagued by baboons spoiling their gardens say, "By it we are vexed", or Karechuenya. It may also be translated, "A vexation by or near us", viz. the whole range, on account of the depredations of the baboons. These animals always inhabit rocks' (Schapera 1959[i]:96-97).

In 'n redaksionele nota het Schapera (1959[i]:97, voetnoot 17) die volgende aanvaarbare verduideliking vir Livingstone se etimologiese poging gegee: "'Kurreechane" was Campbell's rendering of the name Kaditshwene ... D.L., apparently misled by the spelling, wrongly suggests that it is derived from *ka-rea-tshwengwa*, "since we are troubled". The "conical hill" is Tshwenyane, which he correctly translates "little baboon"; it is located, very close to Kaditshwene, "on the farm Mezeg 139, 'Waterval', around the post office Enzelsberg" (Breutz, *Tribes of Marico District*, p. 93).' Daar is geen getuienis dat Livingstone ooit die ruïnes van die verlate hoofstad van die Hurutshe besoek het nie, en dit is ook nie duidelik wie op daardie stadium onder die berg gebly het nie, aangesien die meerderheid van die Hurutshe ten tye van sy skrywe nog nie na Marico teruggekeer het nie. Indien dit in 'n breër konteks beskou word, skyn Livingstone se opmerking te bevestig dat die naam van die dorp ontleen is aan die groot aantal bobbejane wat vroeër op die berg voorgekom het en die Hurutshe gepla het voor, en moontlik na, hulle hul hoofstad op die kruin aangelê het.

Livingstone se verduideliking van die naam van die plek is onlangs opnuut deur die historikus Neil Parsons opgediep. In die tweede uitgawe van sy *A New History of Southern Africa* (1993:45), verwys hy na die 'Hurutshe capital of Karechuenya (Ka-re-tshwenyega), in the hills north of later Zeerust'. Die frase 'ka re tshwenyega' is vermoedelik bedoel om te dien as 'n moderne ortografiese weergawe van Livingstone se oorspronklike voorstel. Die gronde vir Parsons se keuse word vollediger in die inleidende 'Notes on Orthography and Names' in Carolyn Hamilton se onlangs verskene bundel opstelle, *The Mfecane Aftermath* (1995:xiii-xiv), uiteengesit:

Place names present a particular set of problems. ... In some instances an appropriate usage is not easily established. A case in point is Karechuenya which is better known as Kaditshweni [sic]. Our use of Karechuenya is based on the following argument provided by Neil Parsons:

'David Livingstone, writing to his mother on 27 April 1844, in a letter not published until 1959, used the name Karechuenya. Livingstone explained that the town was next to a conical peak called Chuenyane ("little baboon"). "Karechuenya" meant "By it we are vexed" or "A vexation by or near us", a reflexion of people's complaints about the depredations [sic] of baboons on their gardens, putting the blame jocularly on the "little baboon". The name "Kaditshwene", on the other hand, is a neologism which was first suggested to the archaeologist P.W. Laidler in the 1930s by a white farmer at Zeerust called Hattingh. As Desmond Cole points out, "People with no knowledge of linguistics or of the Tswana language have confused *tshwenyana* or *tshwenyane*, meaning "young or small baboon" and *go tshwenyana* meaning "to bother or trouble one another" (Hamilton 1995:xiii-xiv).

Waarskynlik om 'n eenvormige redaksionele beleid daar te stel, is Parsons se gebruik van 'Karechuenya' in plaas van Kaditshwene vir al die verskillende bydraes tot die volume aanvaar wat aan die lot van die Hurutshe gedurende die *difaqane* raak (kyk Hall 1995:311; Hartley 1995:405; Kinsman 1995:366; Manson 1995:352; Parsons 1995:331). Hierdeur word ongeregverdig groot geloofwaardigheid verleen aan 'n spekulatiewe stuk geskiedskrywing wat, soos aangedui sal word, konsekwent deur alle segslui in veldwerkondervragings verwerp is en ook vol foute is. Nóg *Ka re tshwênya* nóg *Ka re tshwênyêga* kan as 'n betekenisvolle entiteit op sy eie funksioneer, hoewel hulle ellipties as deel van langer konstruksies gebruik kan word, byvoorbeeld in antwoord op vrae. Dit kom ook onvanpas en selfs onsensitief teenoor Tswanasprekendes voor om die grammaties twyfelagtige en ortografies verouderde vorm 'Karechuenya' as die aanvaarde naam van die negentiende-eeuse hoofstad van die Hurutshe te behou. Kaditshwene is beslis nie 'n neologisme wat in die twintigste eeu geskep is nie en boonop gee Parsons geen oorweging aan Schapera se verduideliking van Livingstone se oënskylike wanvertolking van Campbell se oorspronklike weergawe van die naam nie; hy verleen eerder gewig aan Livingstone se verduideliking van die naam hoewel laasgenoemde op daardie stadium slegs 'n beperkte kennis van die Tswanataal gehad het.

Parsons ignoreer ook die feit dat Livingstone nooit die lokaliteit werklik besoek het nie en dus nooit die naam eerstehands van plaaslike mense verneem het nie. Hoewel die verwysing na Livingstone se opmerking slegs 'n linguistiese probleem kon benadruk het, het Parsons se onverskillige hantering van die bronne ter ondersteuning van sy argument sy mistasting egter vererger. Sy 'aanhaling' uit Cole se artikel wat in 1991 in *Botswana Notes and Records* verskyn het, is in werklikheid 'n parafrase en skep verkeerdelik die indruk dat Cole Parsons se interpretasie of weergawe van die pleknaam onderskryf. Voorts was dit, soos hierbo aangetoon is, Schapera wat die inligting van mnr. P.L. Hattingh omtrent die korrekte weergawe van die naam en die ligging van die terrein verkry het, en nie P.W. Laidler nie wat, terloops, eintlik 'n mediese dokter van beroep was, hoewel hy ook argeologiese navorsing onderneem het. Soos reeds vroeër aangedui is, het Laidler die ruïnes van Kaditshwene in die dertigerjare besoek, waartydens hy potwerk ingesamel en 'n gedeelte van die terrein opgemeet het, maar in sy publikasies het hy 'Kurrechaneë' of 'Kurrichaneeë' gebruik, albei gekorrupteerde vorme van die naam (Laidler 1937:45, 1938:133). Verder is dit duidelik uit Schapera se kommentaar dat mnr. P.L. Hattingh die Naturellekommissaris van Zeerust was en nie, soos Parsons dit stel, 'n plaaslike 'boer' nie.

Daar is finaal uitsluitel oor die naamkwessie verkry tydens veldwerk wat in medewerking met professor Desmond T. Cole, voormalige hoof van die Departement Afrikatale aan die Universiteit van die Witwatersrand, onder plaaslike Hurutshe in die omgewing van die ruïnes onderneem is.⁵ Al die segslui wat ondervra is, het konsekwent die gedagte verwerp dat die naam van die eertydse Hurutshehoofstad of die rant waarop dit geleë was, 'Gaditshwene', 'Kaditshweneng' of 'Kwaditshweneng' kon geheet het. Hulle het almal volgehou dat Kaditshwene die korrekte benaming daarvoor is, asook dat die rant bokant die waterval op Mezeg 77 JP as Tswenyane en nie as Tshwenyane nie bekend staan. Hulle was ook van mening dat die verwysing na bobbejane (*ditshwêne*) in die naam nie op die bobbejaan as totem van die Hurutshe betrekking het nie. Niemand het ook saamgestem met die moontlikheid dat die naam van die stad afgelei is van 'n eed waarvolgens die Hurutshe by hulle totem sweer nie, byvoorbeeld hipoteties **Ka ditshwêne!* In ieder

⁵ Vir 'n volledige verslag van die historiese, toponimiese en taalkundige ondersoek na die pleknaam, kyk Boeyens & Cole (1995:1-40).

geval gebruik die Tswana die enkelvoud wanneer hulle by hulle totem sweer, dus *Ka tshwêne!* en nie *Ka ditshwêne!* nie.

Die feit dat dieselfde pleknaam onder sprekers van Noord-Sotho in 'n gebied voorkom waar daar geen verbintenis met die Hurutshe bepaal kon word nie, is nog 'n rede waarom dit onwaarskynlik is dat die naam ontleen is aan 'n eed in verband met die totem van die Hurutshe. Sowat 50 km noordwes van Potgietersrus is daar 'n dorpie in die voormalige tuisland Lebowa (nou deel van die Noordelike Provinsie) wat na 'n heuwel met die naam Kaditšhwene vernoem is. Die heuwel en dorpie, wat op die geregistreerde plaas Klipplaatdrift 787 LR geleë is (kyk 1:50 000- topografiese kaart: 2328DC SUSWE, tweede uitgawe, 1983), val onder die jurisdiksie van die Langa van Bakenberg, 'n Noord-Ndebelestam wat grootliks versotho het. Segslui van die omgewing het konsekwent enige verbintenis met die Hurutshe verwerp en aangedui dat die huidige dorpie na die heuwel vernoem is, wat op sy beurt sy naam ontleen het aan die groot aantal bobbejane wat daarop voorgekom het voordat daar onlangs met granietontginning op die kop begin is. Soos later sal blyk, is die *ka-* in die naam egter nie 'n lokatiewe prefiks nie, maar vorm dit heel waarskynlik deel van 'n idiomatiese segswyse.

Die aanvaarbaarste verduideliking vir die moontlike oorsprong of etimologie van die naam wat tydens die veldwerkondervraging onder plaaslike Hurutshe in die omtrek van die ruïnes van Kaditshwene aan die hand gedoen is, is dat dit afgelei is van die idiomatiese uitdrukking, *Ga se ka ditshwêne!* Dit kan letterlik vertaal word as 'Dit is nie deur bobbejane nie!', op die oog af onverstaanbaar, maar 'n algemene idiomatiese uitdrukking of uitroep in Tswana om na 'n groot aantal bobbejane te verwys. Dit kom byvoorbeeld ook voor in die uitroep, *Ga se ka dikgômo!*, waar daar na groot getalle beeste (*dikgômo*) verwys word. Hierdie gebruik herinner aan John Campbell se opmerking in 1820 dat die naam van die stad 'Kurreechane' 'No baboon' beteken. Campbell se opmerking verdien nadere oorweging, aangesien dit uit sy joernaal duidelik blyk dat hy voortdurend probeer het om die betekenis van die name van mense en plekke wat hy op sy reis teëgekome het, vas te stel. By die hoofstad van die Hurutshe het hy byvoorbeeld probeer om die betekenis van die name van verskillende leiersfigure op te teken, onder andere 'Sinosee' [*Senôsi*, die leier van 'n groot 'distrik' van Kaditshwene] as 'only' (MSB77[iii]:25); 'Liqueling' [*Diutwilêng*, die regent] as 'what have you heard?', en 'Moelway' [*Moilwê*], die 'young king' as 'cannot bear him' (Campbell 1822[i]:227).

Campbell se verduideliking, '[There is, or, It is] No baboon', sou letterlik as *Ga go tshwêne* of *Ga se tshwêne* vertaal kon word, maar sy gebrek aan kennis van Tswana en die feit dat hy deur 'n tolk gewerk het wat self 'n beperkte kennis van Engels gehad het, moet in gedagte gehou word (kyk Campbell 1822[i]:144-145, 1822[ii]:188-191). In die geval van 'n idiomatiese uitdrukking soos *Ga se ka ditshwêne!*, was die probleem van vertaling en begrip nog groter. Verder lyk dit aanneemlik dat dieselfde naamgewingstrategie onder sprekers van Tswana en Noord-Sotho ten opsigte van die skep van die plekname *Kaditshwêne* in Marico en *Kaditšhwêne* in die voormalige Lebowa sou gegeld het. Soos blyk uit die volgende inskrywing in die Noord-Sothowoordebboek van Kriel (1983:99) kom 'n soortgelyke grammatiese konstruksie in dié taalgroepering voor: '**ka**, (plus negatief) baie; *ga se - batho*, 'n skaar van mense.' Die idiomatiese uitdrukking *Ga se ka ditshwêne!* lyk dus na die waarskynlikste oorsprong van die twee name, veeleer as enige ander konstruksie waaruit hulle by wyse van ellips kon ontstaan het. Vry vertaal beteken hierdie idiomatiese uitroep 'Wat 'n ongelooflike aantal bobbejane!' Vandag kom daar weer 'n groot trop bobbejane op die rant voor waarop die ruïnes van die eertydse hoofstad van die Hurutshe geleë is.

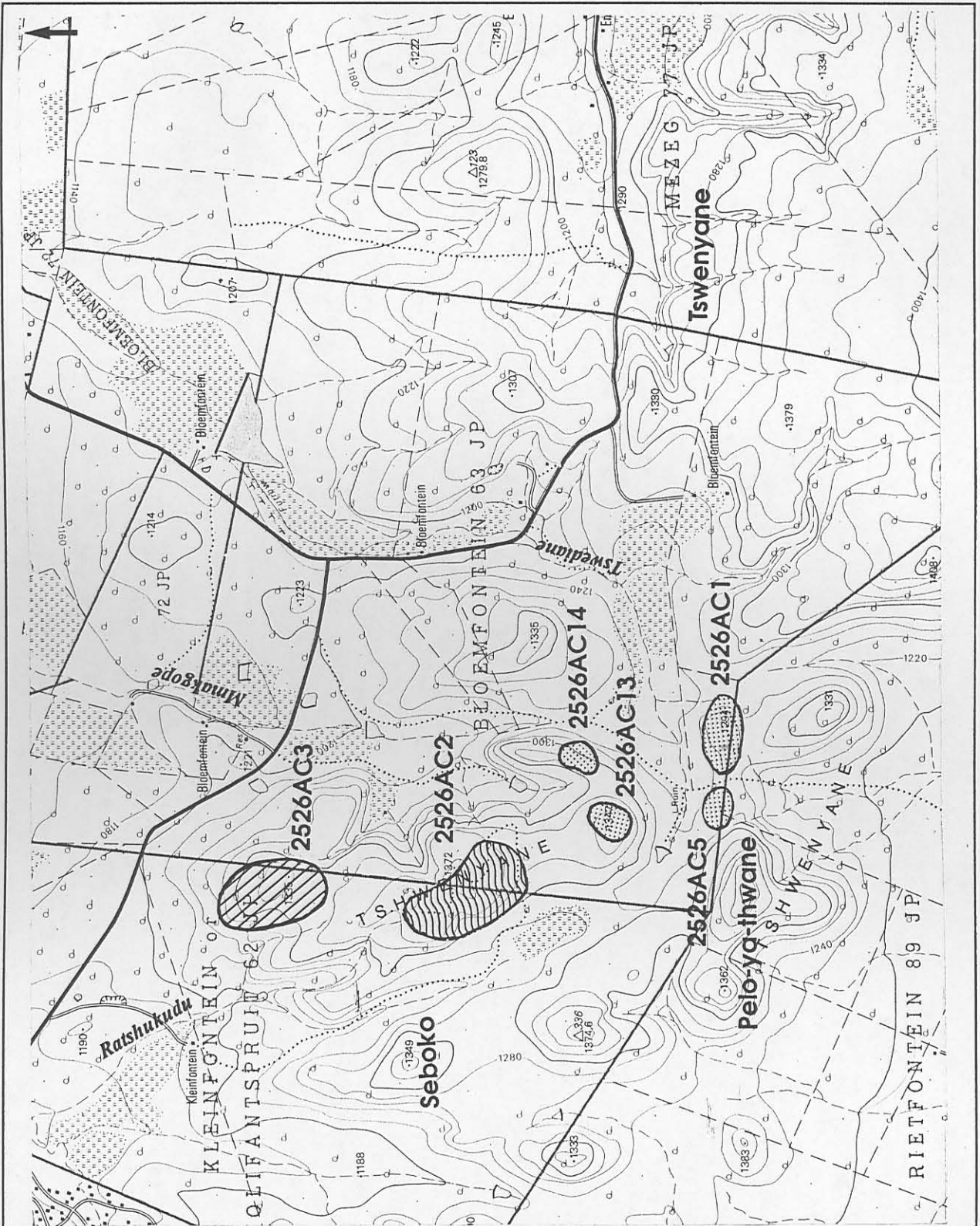
7. SLOT

Die belangrikste bevindinge in verband met die dispuut oor die ligging en naam van die eertydse hoofstad van die Hurutshe kan soos volg saamgevat word:

- Die klipbouvalkompleks op die plaas Vergenoegd 279 JP is verkeerdlik deur Revil Mason as Kaditshwene geïdentifiseer. Dit was wel 'n Hurutshevesting wat as Mmakgame bekend gestaan het, maar is heel waarskynlik reeds voor 1820 ontruim.
- Die ruïnes van die hoofkompleks van Kaditshwene lê op 'n rant op die grens tussen die plase Bloemfontein 63 JP en Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP. Die klipbouvalkompleks op hierdie rant bestaan uit twee groot eenhede wat korreleer met die sogenaamde 'king's district' en die 'northern district' van Kaditshwene wat John Campbell in 1820 beskryf het. Daar is ook geen gronde vir P.-L. Breutz of C.A. Hromnik se standpunt dat die Hurutshe nie die bouers van hierdie klipmuurkompleks was nie.
- Die klipmuurkompleks op 'n klein heuwel op die suidelike grens van Bloemfontein 63 JP, in die algemeen as Daskoppie bekend, is verkeerdlik deur die ondersoekspan van Mmabatho High as die *kgôsing*, dit wil sê die woonarea van die stamhoof (destyds die regent) van die *Bahurutshe bôôMenwê* op Kaditshwene in 1820, geïdentifiseer. Dit was in werklikheid die woonkompleks van Senosi, die hoof van die *Bahurutshe bôôMokgatlha*. Die huidige Tswananaam vir hierdie rant is *Mosidi-wa-ditlhôbôlô*, maar die klipbouval het in 1820 waarskynlik deel van die Kaditshwenekompleks uitgemaak.
- Breutz se afleiding dat die Hurutshe 'n tweelinghoofstad, 'Tshwenyane-Kaditshwene', gehad het, word nie deur die argeologiese rekord gesteun nie. Geen groot klipbouvalkompleks of ander Ystertydperk vindplek kom op die rant op Mezeg voor wat deur hom as 'Tshwenyane' geïdentifiseer is nie, maar waarvoor die korrekte benaming eintlik Tswenyane is.
- Daar is oorweldigende historiese, pleknaamkundige en taalkundige getuïenis dat die korrekte benaming vir die eertydse hoofstad van die Bahurutshe boomenwe Kaditshwene was, en nie 'Gaditshwene' of 'Karechuenya' soos onlangs aan die hand gedoen is nie. Die naam Kaditshwene kan waarskynlik herlei word na die idiomatiese uitdrukking, *Ga se ka ditshwêne!*, wat verwys na die groot aantal bobbejane wat op die rant voorgekom het waarop die hoofstad later aangelê is.

Uit 'n metodologiese oogpunt is daar in hierdie hoofstuk aangetoon dat daar, benewens die argeologiese reste, 'n wye verskeidenheid inligtingsbronne oor die Latere Ystertydperk van Marico beskikbaar is, 'n aanduiding dat 'n studie van hierdie periode as 'n vorm van historiese argeologie beskou kan word. Veral die geskrewe getuïenis word dikwels nie genoegsaam deur Ystertydperkargeoloë ontgin nie, aangesien hulle gewoonlik tevrede is om die meer geredelik beskikbare sekondêre bronne of gepubliseerde reisjoernale en etnografiese verslae te raadpleeg. 'Om die argief om te dolwe', soos Nigel Penn (1991) so oortuigend aangetoon het in sy kommentaar op die historiese-argeologiese navorsing oor Oudepost I, 'n Hollandse koloniale buitepos aan die Kaap, is net so 'n komplekse taak as om die verlede met 'n troffel uit die aardbodem op te diep. Aan die ander kant het die ondersoek ook die nut van 'n argeologiese streekopname beklemtoon, aangesien dit 'n oorhaastige gevolgtrekking in verband met die geografiese ligging van Kaditshwene en die historiese identiteit van die Vergenoegdkompleks help verhoed het.

'n Groot deel van die verwarring wat rondom die ligging en naam van Kaditshwene ontstaan het, spruit waarskynlik uit ondeurdragte pogings voort om die getuienis van verskillende primêre bronne met mekaar te versoen. Wat vereis word, is dat elke inligtingsbron, hetsy geskrewe, mondeling, taalkundig of argeologies, krities ontleed word deur gebruik te maak van die metodologiese raamwerk van elke toepaslike dissipline. In hierdie verband kan verwys word na die volgende opmerking van Thomas Spear (1987:19) oor die interdissiplinêre en geïntegreerde studie van die voor- en vroeë geskiedenis van Afrika: 'The simple fact that the different strands of evidence appear to be congruent is thus not enough; each must be critically examined on its own as well as on historical terms.' In die volgende hoofstuk word die opgrawings wat op Kaditshwene en ander Ystertydperkterreine in Suidoos- en Sentraal-Marico gedoen is, asook die opmetings, daterings en vondste-analises, bespreek.

Kaart 3 Die Kaditshwenekompleks

- Kgosing:* 2526AC2
- Nilha ya godimo:* 2526AC3
- Nilha ya tlase:* 2526AC1
2526AC5
2526AC13
2526AC14

2526AC MOKGOLA

